

**XUSUSIY KAPITAL VA UNING SAMARADORLIGINI BAHOLASH**

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrası mudiri,  
i.f.n., professor*

Ko‘plab iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy tahlilning vertikal, gorizontal, moliyaviy koeffitsiyentlarini aniqlash, trend to‘g‘risida fikrlar yuritilgan bo‘lib, ammo xususiy kapital tahlili bo‘yicha ma‘lumotlar bugungi kunda yetarli darajada emas. Xususiy kapital tahlilini olib borishda asosiy axborot manbayi bo‘lib, moliyaviy hisobot shakllari, ya‘ni «Buxgalteriya balansi» (1-shakl), «Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot» (5-shakl) olinadi. Yuqoridagi hisobot shakllarida jumladan, «Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot»da bir qancha noaniqliklar mavjud bo‘lib, bularga 080-satrdan keyingi ma‘lumotlarni olish mumkin. Mazkur satrlarda aksiyalar to‘g‘risida ma‘lumotlar jamlanishi ko‘zda tutilgan bo‘lib, ularda deyarli barcha (oxirgi ustundan tashqari) ustun va qatorlar to‘ldirilmaslikni taqozo etadi. Ushbu holatni atroflicha o‘rgangan holda, bu kamchiliklarni hal etish yo‘llarini topish lozim. Chunki moliyaviy hisobotning bu ko‘rinishda bo‘lishi xalqaro hisob tizimi standartlari talablariga mos kelmaydi. Shu nuqtayi nazardan, bir qancha rivojlangan va MDH mamlakatlarining «Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot» shakllariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, ularda aksiyalarning chiqarilishidan kelgan kapital, rezerv kapital, qo‘shilgan kapital va taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kabi ko‘rsatkichlar o‘z aksini topgan (masalan, Rossiya Federal siyasi, Amerika Qo‘shma Shtatlari va h.k). Ushbu ma‘lumotlar buxgalteriya balanslarida (1-shakl) ham o‘zgarishsiz aks ettirilgan. Lekin, bizning moliyaviy hisobot shaklida (1-shakl) o‘z mablag‘lar manbayi sifatida xususiy kapital ko‘rsatkichlaridan tashqari, maqsadli tushum va fondlar, kelgusi davr sarflari va to‘lovlar uchun rezervlar kabi ko‘rsatkichlar mavjud bo‘lib, ularning harakatini aks ettiruvchi axborot manbayi belgilanmagan. Bu holni xususiy kapital ko‘rsatkichlarining nazariy va amaliy jihatdan umumlashtirilmaganligi, tarmoq xususiyatlariga asosan xususiy kapital hisobi va tahlili to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligi kabi izohlashimiz mumkin. Korxonaning xususiy kapital holatini tahlil qilishda koeffitsiyentlar usuli eng ko‘p qo‘llanilib, ushbu usul asosida tahlilning olib borilishi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida keng tarqalgan. Jumladan, Belarus iqtisodchilaridan biri G.Savitskayaning fikricha: «Kapitaldan samarali foydalanishni uchta asosiy ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin, ular:

- jami mablag‘lar manbayining rentabelligi;
- kreditorlar kapitalining daromadliligi;
- xususiy kapital rentabelligi».

Savitskaya G. V. tomonidan berilgan fikrlar xususiy kapital tahlilini qisman ochib beradi. Xususiy kapital tahlilini unga ta'sir etuvchi omillarning uzviy bog'liqligi asosida o'rganish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shu sababdan xususiy kapital rentabelligi (foydaliligi) ni, uning natijaviyligi va daromadliligi asosida o'rganib, xususiy kapitalning shakllanishida muhim o'rin tutgan omillarning ijobiy hamda salbiy oqibatlari yuzasidan asosli qarorlar qabul qilishni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Bozor iqtisodiyotida xususiy mulkchilik turlarining shakllanishi, xususiy kapital bahosini o'rganishni talab etadi. Lekin shunga qaramasdan respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda xususiy kapitalning bahosi yetarlicha o'rganilmagan.

Bundan tashqari bir qancha adabiyotlarda korxona aksiyalari qiymati va daromadliligini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar keltirilgan bo'lib, ushbu ko'rsatkichlar tahlili yordamida korxona nufuzi va xususiy kapitaliga atroflicha baho berish mumkin. Bu ko'rsatkich bir aksiyaning balans qiymati buxgalteriya hisobi

ma'lumotlariga ko'ra bir oddiy aksiyaga to'g'ri keladigan korxonaning sof aktivlari qiymatini ko'rsatadi.

3. Dividend daromad yoki dividend normasi (Dd):

Bir aksiyaning dividendi

Bir aksiyaning bozor qiymati

4. *To'lanadigan dividendlar ulushi (Utd):*

$Utd = \text{Bir aksiyaga to'g'ri keladigan dividend}$

Bir aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda Bu ko'rsatkich tahlil qilinganda shuni e'tiborga olish lozimki, bunda ushbu ko'rsatkich 1 dan ortiq bo'lmasa birmuncha ijobiy holat deb baholash mumkin, ya'ni korxona dividend to'lash uchun yetarli darajada foyda olganligidan dalolatdir. Aksincha, bu ko'rsatkich 1 dan oshib

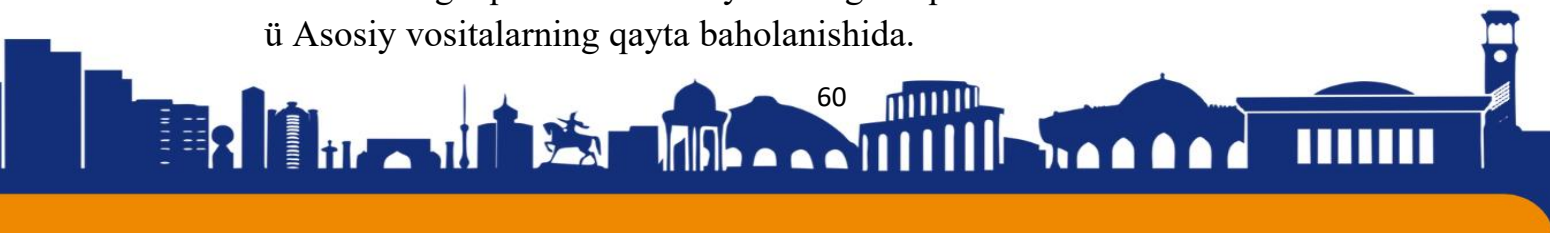
ketsa, korxona dividend to'lash maqsadida rezerv kapitalidan foydalanganligini anglatadi. Xususiy kapital tahlili uning tarkibidan joy olgan ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarib boradi. Har bir tarkibning o'zgarishi ham o'z mazmuniga ko'ra ma'lum ko'rsatkichlarning o'zgarishi orqali amalga oshadi. Xususiy (hissador) kapitalining qiymati qimmatli qog'ozlarning emissiyasi va joriy yil foydasi va zarari hisobiga o'zgarishi mumkin. Bu ko'rsatkichlar «Xususiy kapital to'grisida hisobot» ning 020; 030 va 060-satrlarida o'z aksini topadi.

### **Qo'shilgan kapital quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:**

ü Xususiy (hissador) kapitali qiymatining o'zgarishida.

ü Muomalaga qo'shimcha aksiyalarning chiqarilishida.

ü Asosiy vositalarning qayta baholanishida.



ü Foyda va zararlar hisobiga.

Rezerv kapitali ham yuqorida keltirilgan o'zgarish sabablari hisobiga amalga oshadi. Faqatgina bu o'zgarishlar tarkibiga foyda hisobidan rezervlarga ajratilgan summalar, ya'ni 5 - hisobot shaklining 050-satri ham kiradi.

**Taqsimlanmagan foyda.** Bu ko'rsatkich korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi, hissador kapitalining ko'payish yoki kamayishi, qimmatli qog'ozlar emissiyasi, rezerv uchun ajratmalar hisobiga o'zgarishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4053-sonli farmoniga asosan, yangi tashkil etiladigan ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun ustav kapitalining eng kam miqdori 2009-yil 1-yanvardan boshlab jamiyat davlat ro'yxatiga olingan sanada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha ekvivalenti 400 ming AQSh dollariga teng summani tashkil etishi belgilandi. Faoliyat yuritayotgan ochiq va yopiq aksiyadorlik jamiyatlari bo'lsa, 2010-yilning 1-yanvariga qadar ustav kapitallari miqdorini ular qayta ro'yxatga olingan sanada Uzbekistan Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha ekvivalenti kamida 400 ming AQSh dollariga teng summaga yetkazishlari yoki belgilangan tartibda boshqa mulkchilik shakliga o'tishlari kerakligi belgilandi. Shunday ekan, yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda bu muommoni hal etish yo'llarini izlash kerak. Ko'rinib turibdiki xususiy kapital qiymatini ko'paytirishning eng asosiy omili bo'lib korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi hisoblanadi. Faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar shu omil hisobiga o'z jamg'armalarini oshirishi eng optimal variant deb qaraladi. Sababi bu omilning o'zgarishi faqatgina korxonaning o'ziga bog'liq bo'lib, uning har tomonlama to'liq imkoniyatlarini ishga solib faoliyat yuritishni talab etadi. Bundan tashqari boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishi ham ushbu omil bilan bevosita bogliqdir. Korxona mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsiyentlar orqali o'rganish uning moliyaviy holatiga baho berishni yanada osonlashtiradi, albatta. Moliyaviy koeffitsiyentlar moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini va birlik elementlarini o'zaro nisbatlash asosida

aniqlanadi. Bunda koeffitsiyent, indeks va foizlar ishlatiladi. Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlash va uning o'zgarishlarini qiyosiy taqqoslash asosida korxonaning moliyaviy holatini aniqroq o'rganish va bilish imkoniyati paydo bo'ladi. Masalan: bitta korxonaning «moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti»ni aniqlanishiga e'tibor qaratsak. Ushbu ko'rsatkich «O'zlik mablag'lari manbalari»ni «Buxgalteriya balansi jami» ga bo'lish asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich korxonaning harakatda band qilingan mablag'ining qancha qismi o'ziga tegishli ekanligini bildiradi. Ya'ni harakatdagi har bir so'mning qancha qismi o'ziga tegishli ekanligini bildiradi. «Koeffitsiyentlar - mulkning nisbiy darajasini tavsiflaydi» deyiladi Tomas P. Karlin, Albert M. Makminni «Analiz finansovyx otchetov



(na osnove SAAR)» kitobida. Korxona kapitali bilan bogliq bo'lgan moliyaviy koeffitsiyentlar, ya'ni o'z mablaglari manbayiga baho berishning nisbiy ifodalari sifatida quyidagi koeffitsiyentlarni o'rganish maqsadga muvofiq bo'lar edi:

- moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti;
- moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti;
- qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti;
- zaxira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsiyenti;
- mablag'larning chaqqon harakatchanlik yoki manyovrlashganlik koeffitsiyenti.

### **Bunda ushbu koeffitsiyentlar quyidagicha topiladi:**

1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (Kmm). Bu koeffitsiyent qanchalik birga yaqinlashib borsa, korxonaning mustaqilligi shunchalik oshib boradi. Bizning respublikamizda faoliyat yuritayotgan korxonalarda bu koeffitsiyent kamida 0,5 ni yoki 50% ni tashkil etishi lozim.

2. Moliyaviy karamlik koeffitsiyenti (K mq). Bu ko'rsatkich moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentiga teskari proporsional koeffitsiyent hisoblanadi.

3. Qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti (Kqo'n):

4. Zahira va xarajatlarni o'z manbalari bilan qoplanganlik koeffitsiyenti (Kxo'q):

5. Mablag'larning harakatchanlik (manyovrlashganlik) koeffitsiyenti (Km):

Uzbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi» Darhaqiqat, jahon bozorida talabning pasayib ketishi natijasida mamlakatimiz tomonidan eksport qilinadigan mahsulotlar narxining tushishi kuzatilmoqda. Ushbu jarayonlar korxonalarning eksportdan oladigan tushumlari va foydasining kamayishiga hamda ishlab chiqarish rentabelligiga va pirovardida mamlakatimiz makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining dinamikasiga salbiy ta'sir etishi tabiiydir albatta. Shu nuqtayi nazardan respublikamiz korxonalariga jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlari ta'sirini yumshatish choralari ko'rish lozim. Bunda korxonalarning ichki imkoniyatlarini chuqur o'rganish, iqtisodiy salohiyatini to'g'ri baholay olish muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni korxonalarda tahlil jarayonlarini mukammal tarzda tashkil etish va jahon tajribasida o'zini oqlab kelayotgan tahlil usullarini joriy etish ishlarini yanada jonlantirish lozim deb o'ylaymiz. Xususan, xozirgi vaqtda dolzarb hisoblangan xususiy kapital tahlilini rivojlantirish va takomillashtirish bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan eng asosiy vazifalarimiz.

qatoriga kiradi. Bunda xususiy kapital tahlilini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni keltirib o'tmoqchimiz:

- eng avvalo xususiy kapital tahlili bo'yicha zarur ma'lumotlarni iqtisodiy adabiyotlardan olish imkoniyatining cheklanganligini inobatga olgan holda, ushbu mavzu bo'yicha nazariy ma'lumotlarni to'liq va kengaytirilgan shaklda sistemallashtirish (jamlash) lozim;

- xususiy kapital ko'rsatkichlari tahlili bilan bog'liq bo'lgan koeffitsiyentlarni xalqaro hisob hamda tahlil yutuqlarini chuqur o'rgangan holda mamlakatimiz hisob va tahlil tizimiga joriy etish lozim;

- korxona xususiy kapitali tahlilini takomillashtirishda mulkchilik shakli va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda mavzularni farqlash, ya'ni sohalarga yo'naltirilgan holda mukammallashtirish lozim.

Yuqoridagi fikrlarimizning xotimasi sifatida shuni aytib o'tish kerakki, mamlakatimizda iqtisodiy bilimlar sohasida ilmiy izlanishlarni yanada jonlantirish va ilmiy izlanuvchilarning ushbu yo'ldagi sayi-harakatlarini rag'batlantirishning ta'sirchan tizimining joriy etilishi, respublikamiz korxonalarining taraqqiy etishiga, milliy iqtisodiyotimizga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishiga, xorijiy kapital ishtirokidagi qo'shma korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyatining rivojlanishiga, pirovardida mamlakatimiz iqtisodiyotining yanada yuksalishi va taraqqiy etishiga muhim omil bo'lishi tabiiydir.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik- xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2022. -104 b.
3. Pardayev M.Q., Xoliqulov A.N. Iqtisodiyot sub'ektlarida omilli tahlilni takomillashtirish. Monogpafiya. Navro'z. – Toshkent. 2014, 236-bet
4. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O'quv qo'llanma. Samapqand.: "Turon nashr" nashriyoti, 2021. – 212-bet.
5. Xoliqulov A.N., Berdiqulov V., Ibodov K.M. Taqqoslama menejment. O'quv-qo'llanma, T.: Iqtisod-moliya nashpiyoti, 2021 yil – 162 bet
6. Xoliqulov A.N., Urazov S.SH. Biznes hujjatlarni tuzish. O'quv-qo'llanma, Samarqand: Fan bulog'i nashpiyoti, 2022 yil – 150 bet

7. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet
8. Xoliqulov A.N. Turistik korxonalar faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2024, 314 bet.
9. Xoliqulov A.N., Ibodov K.B. Monopoliyaga qarshi boshqaruv nazariyasi. Darslik, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2024, 360 bet
10. Xoliqulov A.N. Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini tahlil qilishning metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishlari. Monografiya. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2023 - 276 bet

